

զեանց արկածին, այլ պարզապէս իրր տրամա-
գրութիւն նախախնամութեան գիտած է: Դեռ-
տագրութեան մը մէջ, որ իրիւս քննական հե-
տազօտութիւն չէ գրուած, աւելորդ է ամէն մէկ
նախազատութեան պատճառներն ու վկայու-
թիւններն տողել:

Պարծենք բաւական են Աբե-էլի պատճառ-
ներուն զիմաց այսչափ պատճառներ. որով կ'ե-
րեւայ թէ Հանգիթ յօդուածոյն մէջ չկայ ինչ
ժողովուրդն, եւ ոչ՝ պստաւ անցողակի յիշա-
տակութեամբ զճիւղեանս փոստովն զէրոս-
որովն կամ ճիգ մը կայ, եւ թէ՛ իւր այս
պատմական յիշատակութիւնն չէ անհասանա-
լիս ու արդիւնի, այլ յեցած է Աբե-էլի յառաջ
բերած վկայութիւններէն զօրաւորացոյն վկայու-
թեանց վրայ, հետեւաբար պատմական անգիտ-
ութեան: Ուստի եւ լոկ՝ «գիտական ճշգրտութեան»
համար եղած յիշատակութիւն մը չի կրնար ի-
րաւացի եղանակաւ նկատուիլ իրիւս վշտացու-
ցիւ: Թէ՛ Աբե-էլի եւ թէ՛ Հանգիթ յօդուածա-
գրաց համար միութարալան է անուշտ եւ ու-
րախախի, որ Պէզնեան այս անցքերէն ետեւ, որոնց
միջեւն այսչափ յառաջանալը թերեւս մտքէն
չէր անցընէր, Տիւղեան տան օգնութիւն եւ միջ-
նորդութիւն չլըացաւ, բարբարայութեանց հե-
տամուտ եղաւ, որով եղածին հատուցում ընել
չանցաւ:

Եւ արդայն խօսելով, եւ ոչ իսկ մէջք
կ'ուզենք որ այս գառն ճշմարտութիւնն մեր
կողմն եղած ըլլայ: Սակայն քանի որ պատճառ-
ներ կան, չենք կարծեր որ Աբե-էլի խորհուրդ
այս մեզ՝ որ մեր աշնն փականք եւ պատմական
ճշգրտութեան հակառակ վկայութիւն տանք:

Թէ՛ որ կողմն է ճշմարտութիւնն, կրնան
անտարակոյս ստուգել գիտնաստուներ Կ. Պոլսոյ
լատիացի նոսրիակատան, դեպպանատանց Աւս-
տրիոյ եւ մանաւանդ զազգիոյ, եւ նաեւ Ղատի-
կանի, եւ Միթիթարեանց:¹ Ըսոնց վկայութիւնը
կրնայ խնդիրն վերջնականապէս որոշել:

¹ Դը լանք Կ. Պոլսոյ երկու հայ պատրիարքարանաց
գիտնաստուներ, վասն զի ասոնք որքա՞ն փոխեց, հայ Դա-
րակ եղած են:

ՅԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ՄՈՐԱԽԻ ՎՐՈՆ ԵՒ ՅԱՐԻԶԷ

(Հորհուրդ-Երկու Եւ Քրիստոս)

Ջ.

Վերա արեւը չէր լուս առած երկրին՝ երբ եւ
ուղեւորեցայ խոզէն, հետո զինեալ թուրը
ձեռքս մի անհնարաւ քանի ժամ կը տեւէ
մինչեւ մերձակայ Սախրէ գիւղը, հարցուցած
էի նախապէս, եւ գիւղացիք պատասխանեցին՝ թէ
հաջիւ 5 ժամ: Ուրեմն 5 ժամու համար, մտածեցի,
աւելորդ է պաշար առնուլ. եւ առաւօտուն՝ երկու
բաժակ թէւիք հետ փոքր ինչ նախաճաշիկ առնելէ
ետեւ՝ սկսայ խոտի բարձունքը մագլցել: Մագլցել
րուն բառն է. վասն զի առաջնորդս ճանապարհը
կարճեղու համար զիս ահագին փայլի մի վայելէ
տաքաւ: Բայց զիս խոզէն բոլորովին չհետեցած՝
քանի մի տեղեկութիւններ տամ տեղւոյն նշանաւ-
որ հանքին վրայ:

Ուտակովս օրինաց համեմատ՝ ով որ ազատ,
արքունի հողի վրայ հանք գտնէ, օրինաւոր տեր կը
համարուի անոր, եւ քրտուրք անի զայն շահա-
գործել ըստ կամի: Հանքային վարութիւնն այն-
պիսոյն 5 տարի պայմանաւամ կու տայ իւր գտած
հանքին վրայ գործատուն չինելու, եւ չինելէ վերջն
այ 5 տարի ազատ կը կտցուցանէ տուրքէ: Այս վեր-
ջին փամսնայն տնայնելէ ետեւ՝ տերութիւնն հա-
լած մետաղէն տասնորոր միայն կ'առնու, առաջն
քուտ ուրիշ մընէ տուրք սահմանելու: Աս հաստա-
րակ Ռուս կառավարութիւնը շատ մեծ ազատու-
թիւն եւ գիւրութիւններ կու տայ հանքային ձեռն-
արկութեանց. եւ այս պատճառաւ Կախարից, որ
մեծամեծ գանձեր ունի արգաւորէն ունի, կարելի է
շատ յաջող ապագայ յուսալ այս արդիւնաբերու-
թեան շահաւէտ ծիրին: Երկու գիւրութեանց
շնորհիւ՝ նոր գրաւուած Բաթումի եւ Կարսի նա-
հանգաց մէջ արդէն բացուեցան մանգանեղի, կա-
պարի, պղնձի, ցնկի եւ այլ մետաղաց ընդարձակ եւ
հարուստ հանքեր, որոնք յոս աշխարհի բոլորովին
անուշագիր էին թողուած:

Խոզի հանքերն՝ պղնձի եւ զինի՝ Բաթումի
նահանգին մէջ առաջինը կը համարուին: Սոցա Սի-
մեոն Սիմեոնիդ յոյնի կը վերաբերին, եւ կը շա-
հագործուին երկու օտարազգի վաճառականներու՝
Ռիկներ գերմանացոյ եւ Սալէանի իտալացոյ ըն-
կերութեան կողմէն: Ընթող Կախարից այս միակ
հանքն է՝ օսկից այժմ գնելի կըլլէ. եւ վերջին փա-
մանակներու Եւրոպայի մէջ ցնիլ (ինչպէս եւ բոլոր
մետաղաց) գնեւորէ բարձրանալուն պատճառաւ՝
այժմ խոզին զինի կը տարուի Եւրոպա, թէ եւ ճա-
նապարհաց անյարմարութեան պատճառաւ: Փոխա-
գործութիւնն ահագին ծախքի կը կարօտի: Ռուսա-
կան մարքատունն անշուն մտքս մի կ'առնու զուր
առաւորած գնիկէ: Բայց խոզ նշանաւոր է մանաւ-
անդ իւր պղնձի հանքովն, որ միջին թուով 17-
20%- զուտ պղնձ ածի, երբեմն նաեւ 30%- իսկ
զինի ածի 45-60%- զուտ մետաղ: Ռիկներ եւ

Սյաւենի այժմ գործառնուն են կառուցած Բաթում մի մօտ պղինձն հաղցնելու. եւ այս եղաւ առաջին հանրի գործառնուն բոլոր Բաթում եւ կարոնահանգապ մէջ:

Այս գործառնուն անընշտ մօտ է յաշոյ եւ փոյլուն ապագայ. վասն զի շիրոյնի եղբայր վրայի բարձունքն ու շընկալին ընդարձակ պղնձի հանաքեր կան գործառնուն տարածութեան ներքեւ: նպատակաւ որ պայմաններով: Այս երկիրներն թէեւ գործ են պնդուի ընդարձակ անասուններ, որ գործատան վառելիքը կարենան հայթայթել, բայց այս պակասը կը լրացնեն առական հանցային անունին, որ հարուստին Ռուսիոյ գաւառներէն կ'ըլնէ եւ որուն կ'հաղարնէ եւ Ռուսիոյ քաղաքը՝ Դոն գետին վրայ: Հանգային անխն ցատ կրնայ գործածուի նոսե Բապարի նախնի ծագողը (résidu de naphte), որ փայտե անխն կրկին զգուծիւնն ունի, գինն ալ Բաթում մէջ առաջինն աւել չէ:

Այժմ Ռուսաստանի պղնձահանքի ամենամեծ գործատունը կառուցող մէջ է. այսինքն՝ գերմանացի Սիմէն Ելքարցն, որ տարին իբր 100.000 պոլդ (1640 տակառաշափ, = 1,640.000 քիլոյրամ) պղնձ կ'արտադրէ: Դուստրիոյ մէջ երկու գործատուն ալ կայ Հայաց, որոնք թէեւ ոչ նշանաւոր մեծ քանակութեամբ՝ բայց բնոր պղնձ կը հանեն: Այս որ փայտե անխն կ'ըլնէ անոնք—Մէլիք Ալթրեան, եւ Խաշմիրեան պարսկացի վերաբերին:

Ջորտիի եղբայր վրայ կան նաեւ կապարի հարուստ հանքեր, եւ յոյս կայ որ մօտ անախնի կապարի գործատուն մ'ալ հիմնուի Բաթումի քով: Ուրեմն, ինչպէս ամի, ճանապարհ էի ելած առանց պաշարին, յառաջիկայ որ մտաւ որ գինն 5 ժամ միայն հեռաւորութիւնն ունի. բայց ընդհանաւորապ 5 ժամ քաղցն վերել, եւ այն անտառի մէջ, զեւ մինչեւ իրաւ 3 ժամու ճանապարհ կար: Մոռացայ ասել, որ խորի մէջ եւ ոչ մի ձի գտնելով՝ ստիպուած էի հետի ուղեւորել: Այս մի կողմէն, եւ միւս կողմէն անօթութիւնը կէտք ժամանակ այնչափ զիս պարտաճնուցած էին՝ որ միայն մեքենաբար կը քալէի, որպէս զի մտաւ որ առական հասնիմ հին հանգառանալու համար: Հասայ ու պարզեցայ գեանին վրայ, բայց քաղցը զիս սասալի կը տանջէր: Մտածեցի թէ գուցէ առաջնորդս բուն մ'ունենայ առաւել: Ունէր այն, ցամաք հայ՝ Էթըլէ: Այս գիւղացւոյ չքաւորութիւնը մինչեւ այս ատենան հասած է: Առաջին անգամն էր, որ կը տեսնէի քաղցըն նկանալ: Ի՛նչ ծածկեմ. որչափ ալ անխորժ երեցաւ այն ինձ, եւ ալ գրեթէ նոյնչափ կերպ՝ որչափ թուրք ընկերս. բարեբախտաբար թէւոր՝ էր հայն, եւ առականի ջուն՝ որու մէջ կը թաթխէի, անոյշ էր եւ ցուրտ:

Երկու ժամէն Սաբրի գիւղին հասայ: Առաջին գործն ձի փնտռելն եղաւ՝ գէթ մինչեւ Արտանուլ՝ երկու ժամու ճանապարհը ձիով երթալու համար: Թուրք միւլ մի իւր ձին առաջարկեց եւ 65 կոպէկ առաւ ինձմէ, զոր վճարելի անտունսն, թէեւ այն տեղ քանի մի Հայք իմաց աւելին թէ սովորական վարձը 40 կոպէկ է միայն: Երկու ժամէն Արտանուլ էի հասած եւ կատարելապէս եւ հանգառանայի:

ե.

Արտանուլ, որ ըստ պաշտօնական որոշման՝ գիւղաքաղաք է (сёльмичко), 200 տուն բնակիչ ունի Հայ—կաթիկի: Կային տակաւոր Բուրքեր ալ՝ որոնք վերին պատերազմէն ետեւ Ցաճկատան դաղթեցին: Այստեղ կը նստի գաւառակապետն (УЧЕСТОВЫЙ НАЧАЛЬНИК) որ Հայ է, ինչպէս Բաթումի եւ Կարսի նահանգապ գրեթէ բոլոր միւս գաւառակապետներ: Մի եկեղեցի կայ եւ երկու դպրոց՝ մին ճանչերու եւ միւսն աղջկանց, Դպրոցներն գիւղական են՝ ինչպէս շէնքով՝ նոյնպէս եւ ծրագրովն, ու ճառաստեութեան անոնք նահապետական: Այժմ նոր դպրոց կ'առուցանեն ժողովուրդը, եւ նոր յորդորներու եւ քարոյներու աղդեցութեան տակ կ'աշխատի բարձրէլ այս խելզ փնակը, թէեւ նիւթական միջոցներու պակասութիւնն ալ մեծ դեր կը խաղայ նոյրերս մէջ:

Արտանուլ կրկին պարագապատ է եղած երբեմն, եւ սորա յիշատակն է՝ որ զայն մինչեւ հիմայ սոյրաբար պարզապէս Բէրք անուամբ կը լինէ ժողովուրդը: Այժմ պարսկաներու մնայորդը միայն կ'երեւայ: Նշանաւոր է միայն գիւղաքաղաքին արեւմտեան կողմը կանգնած ահագին եւ ընդարձակ ժայռը, որ իբր 100 մեդր բարձրութեամբ, 200 մեդր լայնութեամբ եւ 300 մեդր երկայնութեամբ իբրեւ բնական ամրութիւն կը ծառայէ, եւ կը պաշտպանէ զԱրտանուլ կ'անակի կողմէն: Այս բնական ամրութիւնը վրայ աւելցած է նաեւ բարձրաբերձ քարածայր պատող հայկապետ պարսկան աշտարակներով. իսկ բուն ժայռին վրայ շինուած են գեանաբար մասաներն եւ մատուռ մի, որոնց միայն կիսաբաժն աւերակներ կանգուն կը մնան այժմ, իբրեւ Խորոյ յիշատակ արժկալեց անցելայն: Անշուշտ այս բնական ամրութիւնն է եղած պատճառ. որ ոչնտեղ հիմնուած է Արտանուլ գիւղաքաղաքը, հասանալանաբար Բաղքատունիներէ:

Արտանուլ հին Հայաստանի կողմը գաւառն մասն է: Կըրքէ անունը զեւ պահած է Կըրքէն անուն մէջ, (եթ վրացի վերջնորութեամբ) զոր կը կրէ մերձաւոր գիւղը մի: Այս գիւղին մէջ կայ կիսակործան հին աշտարակ մի՝ ժայռի վրայ կանգնած, որ կը հսկէ ձորի եւ դաշտի վրայ մինչեւ Արտանուլ:

Արտանուլ Թ գարուն վերջը բնակատեղին էր Բաղքատունից այն միւղին՝ որ յետոյ վարց գահին վրայ նստաւ: (Արեւբեհսէ՝ 899ին) Այս Բաղքատունից մնայորդը կայ տակաւին Արտանուլի մերձակայ Էսթլէի գիւղական մէջ խաշմական կոթն ընդունել: Արտանուլի առջեւ կը պարզուի նոսե այն ընդարձակ դաշտն՝ Կուլփի, ուր Գուրգէն Բաղքատունիի պատերազմ վարեց Վրաստանի թշնամաց դէմ:

Գուրգէն, որդի Արտոյ Կիւրապատի, հիմնեց Արտանուլն ոչ շատ հեռու Օթէլ գիւղին գեղեցիկ կենդանին, որ տակաւին կանգուն է, եւ կը հնացնէ ճանապարհորդները: Իսկ Յէրո Կիւրապատը հիմնեւ որ արդէն 918ին Սելէր գիւղին մէջ, Արտանուլին մէկ որ հեռու, նշանաւոր եկեղեցի մի, որ կը գերազանց գաւառիկն: Մօտ 1000

տաբան շինութիւնը դու կենդանի է իւր պայ-
ծաւ. դուքով շերտերով, Հաստատուն պատերով
եւ սինթետիկ, կարմիրըսկ կարծր առաջադարձ տա-
լան, եւ արմատագրութեամբ խառցողի (Տիւր-
մուրեանի եկեղեցական) լեզուով, Եկեղեցին յու-
նական խաչի եւ աւելի Հեղինքի Տիւրմուրեանի կող-
ման աստիճան միայն մէկ մասը կայանակ մը արձան
է ասիէ 10 տարի յաւալը, Տրեւտ երբեքն Հրաշքի
եպիսկոպոսի թէ աստիճան դիւզ, եւ Եկեղեցին 15
քալլ յալուել թիւն եւ 20 քալլ երկայնութիւն աւ-
ելի, Տաշիկ ախրապառնական ժամանակ զքրիս-
տոնեական մայր եկեղեցին մահմադական մզկիթ է
եղած, քայլ չառ սինթետ վիճակի մըը կը պահուի-
րի տեսլալ, դո սինթետիկ միայն արջը իրաւունք
կատակները՝ բոլորն ալ սեղան էին իրակի ծխով
Դրան մօտ արման մի կող, գուցէ թէ Հիմնադրի-
նքներն:

Արտանուջ՝ իբրեւ բերդ՝ անդրդհատ պատե-
րակաց մէջ առաջին տեղին դրուած է։ Տաճկաց
արքայութեան թանկե հոսէ։ Արտանուջը շարժապոյ-
նն գեր է խաղաղածն, երբ մտակայ Աջարն եւ
Շաւղի՝ ինքնիւրով գաւառներնու առաւելութեանը՝
ԱՄբաղեղեան եւ խելիճի-տղաները, արդեւ տերուն-
իզը զեւ ցայտ՝ կայ, իբրտա մէջ շարունակ կռիւ-
նիքն ունեն։ ԱՄբաղեղեան իրենց ծագումը միշտեւ
ի Չաղարիւն հայտովը դարձուցիւր իր հանուն, որ
երբեմն Աթաք Թաւմարա թաղուհւոյն բանակին հրա-
մանատարն էր՝ իւրեն ապարաւակին հետ ի միա-
մասին։ ԱՄբաղեղեանն իւրանու թխան ընդանողն
առաւելն անգամ եղածն է Մանուշար, (Մանուշէհր,
Մանաշէհր)։ Ալեքիմ Փաշայ անունն անդրով, եւ իւր
շինանքն ունի Արտանուջն մէջին ինն քալ։

Գաղափար սկիզբն Արամանդի քաղաքային
պաշտ կար երկու Տասնիկ փոքր թիվանոթներ: 1877ին
Արամանց մեկ զորքարածինն երկու անգամ գրառեց
չԱրամանցն եւ թողաց: Միայն երբորքը անգամանոց
կասարեւելապէս տրեւեց, եւ անկէ դիմեց Արգանին,
որք ձեռք բերաւ ճիշդ այն ժամանակն: Երբ ի Սան
Սթեփանյոյ ճիւղապաշտ կար կնքուէր:

Այս ժամանակ, երբ մի կողմն առաձիկ զորքերն հետևաբան ԱրտառնուՆն, միւս կողմն Ռուսաց Սահմանային զուռուռն երկրապետն չեղաւ, եւ բնորոշ քաղաքը մնացած էր առ ժամանակ մի առանց կառավարութեան, ԱրտառնուՆը բերեալապաշտնութեան զինվոր՝ անապատն առաջակային խմբերու ղեկ՝ բերեցմէ առանձին պահակաց զանդ կազմեցին, եւ տաժմանապաշտ կողբիկ զարկեցին իւր ղինկնեցին տեղւոյն ժողովրդական Տ. Անանի Ղարապետն Առաքելեանին նախադասութեան ներքեւ: Այս եւ անդադուն եւ որդիներու, զիստովարկել զխանութեան վարչականութեան (որ ի Հոռմ ժողովարկեալն լաւ է), աւելի քան մի անգամ առ ինքն ունեցաւ ԱրտառնուՆն առաջակայ եւ անկանոն զօրաց աւարաւանութեանն ապստամբութիւն:

c.

Արտանուձի գաւառակին մէջ՝ բաց ի բերդա-
քաղաքին, կամ շրջազոյն եւս՝ բերդագիւղէն, եր-
կու հայաբնակ գեղեր կան, Յռնոտք եւ Նորաշէն.
որոնք իբր 300 հօգի հայ ժողովուրդ ունին, էջմի-

ածնական եւ կաթողիկէայլ Վարդը գաւառին մէջ առեւտրական եւ արտեւստաւոր՝ միայն Հայերն են կան նաեւ ռակաւաթիւ երկրագործ Հայեր, բայց բուն երկրագործ եւ պարտիզպան՝ Տաճիկներն են որոնք շատ աւելի մեծ հասարակութիւն կը կազմեն

Օսմանեան տիրապետութեան ժամանակ ինչպէս յայտնի է, Տպտտակ մը լաց մեծագոյն մասն իրականանալ կրօնն ընդունեցաւ, բայց Տպտտակ գիւղէն ելան ընդունողները: Տպտտի եւն յիշատակը միայն լեզուի մէջ մնացած է: Իսլամազակ գտառաւորները՝ Հայ, Ղազար, Թուրք, որուն ետեւից՝ մանաւանդ երկրորդը ժողովեան վերաբերմամբ բաւեալուն մեծ մասը Տպտտակ կը գործածեն: Այսպէս լեւոյն՝ ներքեւ մահլէ, նիշան, ցաւան, ցաւալ, մաւ, իւրք, տօթ, լըր ղաթմ, որդաթ, մաթեր, ինթրւ, ցաթաթեւ, գաթիլ էլիմ, սուլը, լաթիւ, եւայլ: Իսկ յայտը բառեր աւելի քիչ են. գործածականներն են միայն՝ քեթի (շարտ), քէթա (Տօրեղար), իթի (կամարը), քաթիլ (շաղարակ), քաթիլ (շար) եւայլ:

Արտանուձի եւ Արդուընյ հայերէն գաւառական Լեզուն աւելի յօռ է Տփղիսի, արեւելեանի բարբառին քան արեւմտեանին, Կ.Պոլսոյ, նոյնպէս տաւրու հնչումն:

Հայերէն երգերը մեծաւ մասամբ կորած են ժողովրդեան բերանը, եւ աւելի թրքերէշները կը գործածուին: Մնայած են միայն քանի մի Հայերէն Հասակաւորք օրօրոցի եւ Հարանեւոյ պար- զուկ երգերը: Օրօրոցի երգ մը լսեցի ես՝

Կանիկ, նանիկ,
Սիրուն գառնիկ.
Քափն կու գայ, քուն կու բերե,
Սփռ կու գայ, կամե կու բերե,
Փէշտալումս՝ կ'օնիմ ճաճօկ,
Չոր բարիսն՝ կ'օնիմ թելալթ,
Շալակն կ'օնիմ ծածկոց:
Օրօր նանիկ, օրօր նանիկ,
Օրօր օրօր սիրուն գառնիկ, . . .

Իսկ հարսանեաց երգերէն մնացեր են միայն հետեւեալներն: — Փեսայի զգեստը հագցընելու ժամանակ՝

Խաղող ուտինք հատիկ հատիկ,
Թագորին՝ կապեցէք գօտիկ։...

Երբ երիտասարդաց խումբն հարսն ու փեսայն առջեւ առած՝ կր մտենայ փեսին տունը՝

Թագորի դէպահ դուռն արի,
Դրսի դռներով ներս արի,
Քու խաչորդին էլ գալիս է
կաքւի մագին բերելիս է...

Աստիցմէ զտա կան նստել պարի երգերու քնն-
յորդները Որչափ կը յառաջանանք այս հին ժողո-
վողական երգերն ու պարերը հետզհետէ կ'անհե-
տանան եւ տեղի կու տան նոր գրական լեզուով յո-
րինուած երգերուն, որ ժամանակի արդիւնք է:

¹ ဂျပန်စာ၊ (မာရ်. ၁၆:၇၂-၇၃)။

² Չաբ է տեսակ մի կանաչի ծածկոյց, զոր մէջքէն կը կապեն, եւ ոյն կապին անունն է տաճկերէն լաբ Բադի:

³ Թուրքական, փեռայ:

* Դիտարկում (սխալ) ամպր:

$$^1 \Gamma_{\mu=0} = \Gamma_{\mu=1}$$

Թ.

Արամանքի մէջ ալ զանախ Ժ՛օր մնալէն ետեւ՝ ձիով դարձայ Արգունի. քանապարհը շատ լաւ է մինչեւ: Արգունայի գիւնացի բլուրը, ուսկից կամ ահագին գառակայրով կէս ժամու մէջ պէտք է իջնել, եւ կամ ընդարձակ պտայտ անելով՝ իբր 1½ ժամու մէջ:

Երկրորդ առաւօտ կանոնի արգունիցի բազմաթիւ ուղեկիցներու հետ յանձնացանք զարմեալ մեր նաւագետին, որ իւր թեթեւ, հեղ ու բարակ եւ հարթեայտակ նաւակին վրայ սրաւար սկսաւ իջեցնել զվեզ: Արշաքի դէպ ի վեր անտանիկ է, նոյնապի ախորձիկ է դէպ ի վար, այսինքն՝ ջրայ հոսանքին հետ: Ժամանապահ Արգունընէն մինչեւ կողմէն Գեղեցի 60 քիլոմէր է, զոր նաւակը 5 ժամու մէջ կը կտրէ: Նաւակին մէջ արգունիցի երիտասարդները մինչեւ վերջն ուրիշ գլուարթ կ'երգէին: Արգունայի օղայն անբաւական ընկերութեամբ յոժ առած, շինարարով նաեւ ինձ:

Կէսօրը 2 ժամ անցած էր, հասանք Կապան գիւղի, ուր կը սպասէր մէկ կտրէ, որ պիտի տանէր Բաթում: Մեկ ժամ վերջէ խորաուրբոր ծառապարհը, լեռներն եւ ձորերն ու իւր խոյրը հեռու կը մնային ինձմէ, եւ փոխարէն՝ աշայտ առջեւ կը պատկերաբար Սեւ ծովու մութ կանաչ մակերեւոյթն, եւ կը լսէի քաղաքի գործատանց եւ հոկայ շուքնաւուց սրոյները:

Բաթում:

Կ. ՏՈՒՐԵՆՆՈՒ

ԼԵՂՈՒԿԱՆԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ժամօթ հայերէնագետն Տր. Փրոք. Միւլլեր «ՀԱՅԵՐԵՆԻՍ Զ...» անուամբ հատուած մը հրատարակած է Վիեննայի Գիտութեանք Տնօրանիկի Նստից անդեկագործ փիլիսոփայական-պատմական բաժնին մէջ: Այս հատածին մէջ կը շանայ գիտնականը 69 հայերէն բառեր ստուգաբանութիւնը գտնուի: Հոգնապահ նախաբար այն կարծեաց պաշտպան էր՝ թէ հայ լեզուն նրանան ծնունդ կը վերաբերի. ընդդէմ կարծեաց հայերէնագէտ Հիւլպանց գիտնականին, որ որոյն ծնունդ մը ներկայացոյցից կը ղնդէր գտնուի: Իսկ այս գրութեան մէջ կը շանայ այն վերջին գիտնականին գործը շարունակել՝ անոր իբր ընդհ հայերէն մեծած բառերուն թիւն ստուգաբանելով: Հոս կը ղնդնը բովանդակ հատածին թուրգմանութիւնը, առանց ամէն կարծեացն համամիտ ըլլալու:

ՀԱՅԵՐԵՆԻՍ Զ.

Այս փոքր հատածիս մէջ գրուած 69 հայերէն բառից ստուգաբանութիւնը յաւելուած են Հիւլպանցին «Հայկական ուսումնասիրութիւնք» զորոյ մէջ ամփոփած 299 հայ բառանկերու, որոնցմէ 232ն իբրեւ Բիլի հայ բառեր կը նկատէ նոյն գիտնականը, եւ որոնք ցայժմ ապահովութեամբ

մեկնուած են: Եթէ նաեւ հատուածիս մէջ առաւջարկած մեկնութեանց ոմանք իբրեւ տարրականական նկատուին, բայց Ս. Պուկկէի «Աւսումնասիրութիւնք ստուգաբանութեան հայերէն լեզուի» զորոյ մէջ նշանակուածներն ի միասին առնելով՝ կ'ըսենք թէ ապահովութեամբ մեկնուած ընդհ հայերէն բառերու թիւն իբր 350 կը բարձրանայ, որ զոհացոյցից արդիւնք մըն է, նկատելով այն պարագայն՝ որ հայերէնի ուսումն առ մեզ նորաթիւն է եւ մասնագէտ լեզուաբաններէն շատ քիչը հայերէնով կը գրադի:

Հիւլպանցի ալ է ձայններու համար մի միայն օրինակ կը դնէ իւրաքանչիւրին (§ 27 եւ 31). կարծեմ թէ յաջորդ օրինակներով այն երկու տեսերու վրայ մեր ունեցած ծանօթութիւնը մեծապէս կը ճորտանայ:

1. Ալիւմբ. լատ. eubo, eumbo; յունարէն՝ खुбός (ձառ. սպառառնի), եւ χυβω (ձառ. ծառ. 2. Ալիւմբ. յունարէն՝ άχλω (մշուշ, մութ. 3. Ալիւմբ. արծաթէ, արծաթանիւթ. աւետ.

τάζα-, τάζαφ (τάζαφ) (հրաման), գոշու- (ուղեղ գնացող), գոշու- (ուղեղ). հին հնդկերէն՝ gđzu- (չիտակ). յունարէն՝ όργυια (կանգուն, այսինքն՝ ստրի վերայ կեցող անձի մը հասակին բարձրութիւնը = հին հնդկերէն՝ gđšwi), Գոշուցիւն՝ οί-τάξια (հրամանակ, տարածել), Ալիւմբին կը վերաբերի նաեւ Ալիւմբ բառը. առաջինը -αα (-հո-) արմատներէն է, վերջինը -α (-ա-) արմատներէն:

4. * Բար, ակեի բարդ. լատ. fur-fur (ցորենի թեփ, բայց նաեւ թեփ գլխի, մորթի)՝ Գառա-հակեւ նմանութիւն ունի հայերէն Բարդ բառին արարերէն (ար) բառը:

5. Բառ, բոյժ, = բուծանիւթ. յունար. φυτόν (առնել):

6. Գառա. հին ալա. groziān (սահարի, զարհուրի), groziiti, ներկայ grozō (զարհուրի):

7. * Գիշ, գիշիւ, արմատ = Գիշիւ. գիշայ. diva (մեռելի):

8. * Գիշ. յունար. θεός (Աստուծոյ):

9. Բառ, իւ. Ալիւմբ. հնդկեր. arš, řābha- (ցուլ) աւետ. aršhan- (մարդ, սյր) յունար. άρσην. = rš, նշանակ է Բառան = mš.

10. Բառ, արմատ = Բառի, հնդկ. tati-, յունար. τάσις (տարածում)՝ Հայ բառը բռն կը նշանակուի «սխառնել (ձեռքի)»:

11. Բառ, արմատ = Բառի, հին ալա. top-iti (բնիկութիւն, ներկայ topļš, tonōti (= top-nū-ti) (բնիկութիւն):

12. * Բառ. յունար. στελλω (յարգարել, կազմել), մանուսն. περι-στελλω (փաթեթել, զարգարել):

13. Բառ (յառաջ). յունար. τόπος (տեղ):

14. Բառ. յունար. στίφος (կոյտ, խումբ)՝ Հմմտ. հին հնդկերէն՝ gaṇa-.

15. * Ալիւմբ. լատ. lacus = կեղտերէն՝ loch (լիւ), Ալիւմբ. -α (-ա) արմատով բառ մըն է, այլ Ալիւմբ. -α (-հո-) արմատով, եւ իբրեւ հետ այն աղբիւսն ունի ինչ որ ունի առաջ եւ առաջ (Բիւ. 2.)

¹ Sitzungsberichte der k. k. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Classe, Band CXXII, (I. Armeniaca VI), Wien, 1890.

² H. Hübschmann, Armenische Studien, I, Grundzüge der armenischen Etymologie. Strassburg, 1881.

³ S. Bugge, Beiträge zur etymologischen Erläuterung der armenischen Sprache. Christiana, 1899.